

Hansjürgen Verweyen. *Philosophie und Theologie. Vom Mythos zum Logos zum Mythos*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2005 ss. 400.

Wzajemna relacja – wzajemny krytyczny dialog – między teologią a filozofią to niewątpliwie interesujący i ważny fenomen w dziejach zachodniej kultury intelektualnej. Z historycznego punktu widzenia faktem (procesem), który dał początek owej relacji i określił jej zasadniczy horyzont, był udział filozofii greckiej w powstaniu teologii chrześcijańskiej: teologii rozumianej jako systematyczna refleksja nad wiarą biblijną. Teologia chrześcijańska kształtowała swoją strukturę poznawczą i swój język w krytycznym dialogu wiary biblijnej z antyczną filozofią grecką, w porządku recepcji stosownych elementów greckiej myśli filozoficznej. Pierwszym – historycznie wyróżnionym – świadectwem tego procesu była teologia ojców Kościoła. Dalsze dzieje zachodniej myśli teologicznej potwierdziły trafność i trwałość paradygmatu postulującego wzajemny dialog obydwu nauk. Związek teologii chrześcijańskiej z filozofią ma także systematyczne uzasadnienie, bowiem już same teksty biblijne – podobnie jak każdy dyskurs wiary – zakładają pośrednictwo uniwersalnych (ogólnie ważnych) struktur poznawczych i językowych, umożliwiających i wyrażających odpowiednie rozumienie świata, człowieka i Boga, i tym samym implikują obecność założeń, pytań i kategorii o wyraźnie filozoficznym wydźwięku. Zatem teologia, będąca systematyczną hermeneutyką owych tekstów, z natury rzeczy zakłada udział myśli filozoficznej. W tym znaczeniu pewna filozofia przynależy do wewnętrznej struktury poznania i myślenia teologicznego. W przypadku teologii chrześcijańskiej powyższa teza znajduje szczególne potwierdzenie historyczne: najpóźniej w II wieku chrześcijańska tradycja wiary w sposób trwały (w pewnym sensie nieodwracalny) zapośredniczyła się w dialogu wiary i rozumu filozoficznego i od tej pory tylko w ramach kontynuacji tego dialogu może być rekonstruowana i wyjaśniana. Dlatego należy mówić o szczególnym związku teologii chrześcijańskiej z filozofią, o szczególnej relacji między teologią wiary chrześcijańskiej a zachodnią myślą filozoficzną. Dzieje tej relacji stanowią przedmiot rozważań i analiz przedstawionych w sygnalizowanej monografii. Jej autor uważa, iż rekonstrukcja owych dziejów powinna być trwałym elementem badań teologicznych; ma ona bowiem nie tylko historyczne, lecz także systematyczne znaczenie: pozwala lepiej zrozumieć złożoną naturę poznania i myślenia teologicznego.

Określając bliżej przedmiot formalny swoich dociekań, Verweyen odróżnia dwa aspekty analizy dziejów relacji między teologią a filozofią. Pierwszy aspekt to standardowo pojęta analiza historyczna, ukazująca i wyjaśniająca konkretne (historycznie wyróżnione) formy i przykłady wzajemnego odniesienia i faktycznej współpracy obydwu dyscyplin. Drugi aspekt to analiza historyczno-transcendentalna, mająca na celu rekonstrukcję założeń i warunków możliwości dialogu między teologią a filozo-

fią. Podkreślając zasadniczą komplementarność obydwu aspektów (i obydwu typów analizy), autor deklaruje zwrócenie szczególnej uwagi na drugi z nich.

Książka Verweyena zawiera dziewiętnaście rozdziałów. Pierwszy ma charakter teoretyczno-metodologiczny, pozostałe są wykładem przedmiotowej problematyki. W ramach rozdziału pierwszego autor wskazuje i omawia aprioryczno-transcendentalne (podstawowe i ogólnie ważne) założenia i warunki możliwej relacji – możliwego dialogu – między teologią a filozofią; chodzi o założenia i warunki wyznaczające normatywne kryteria analizy, rozumienia i oceny historycznych form owej relacji. Według Verweyena wspólną supozycją wiary religijnej i rozumu filozoficznego – teologii i filozofii – jest pytanie o ostateczny sens rzeczywistości; różnica między nimi polega na tym, że wiara wychodzi od bezwarunkowej akceptacji określonego projektu sensu, natomiast rozum filozoficzny – od krytycznego pytania o sens, od krytyki każdej konkretnej (więc także religijnej) odpowiedzi na to pytanie. W takiej sytuacji koniecznym warunkiem zbliżenia i dialogu wiary i myśli filozoficznej (teologii i filozofii) jest wewnętrzna otwartość wiary na krytykę własnych wyobrażeń i przekonań, na możliwość racjonalnej hermeneutyki i racjonalnej weryfikacji własnego projektu sensu. Autor analizuje ten warunek na przykładzie kilku typów „światopoglądu religijnego”. W jego przekonaniu tylko monoteistyczne religie objawione, przede wszystkim judaizm i chrześcijaństwo, są oparte na takiej relacji między człowiekiem, światem i Bogiem, w porządku której człowiek (posiadający wyróżniony status ontyczny i określony zakres osobowo-egzystencjalnej autonomii) przejmuje odpowiedzialność za świat i za własne życie; przedmiotem tej odpowiedzialności jest również właściwe rozumienie człowieka, świata i Boga, w tym także właściwe ujęcie relacji między rozumieniem człowieka i świata z jednej strony, a rozumieniem Boga – wiary religijnej – z drugiej. W związku z powyższym tylko monoteistyczne religie objawione, przede wszystkim judaizm i chrześcijaństwo, są przykładem wiary otwartej na krytyczną weryfikację swoich roszczeń i pozytywnie ustosunkowanej do filozofii. Dla religii chrześcijańskiej filozofia zawsze była nie tylko konkurencyjnym systemem światopoglądowym – konkurencyjnym projektem sensu – lecz także źródłem wiedzy niezbędnej w krytycznej refleksji nad wiarą. Z drugiej strony, jak wiadomo, chrześcijaństwo wyraźnie inspirowało zachodnią myśl filozoficzną. Wzajemny dialog teologii chrześcijańskiej i filozofii stał się podstawą zachodniej kultury. Jak można ten fakt wyjaśnić? Czy podejmowany we wszystkich epokach i okresach kultury zachodniej dialog obydwu dyscyplin ma wystarczające – i teologiczne, i filozoficzne – uzasadnienie? Kolejne rozdziały książki są próbą odpowiedzi na te pytania.

Zaprezentowane w ramach pierwszego rozdziału analizy i ustalenia metodologiczne zasługują na szczególną uwagę. Są one niewątpliwie elementem wyróżniającym opracowanie Verweyena, przydającym mu pewną dodatkową wartość. Racją tej wartości jest rekonstrukcja koniecznych warunków i założeń wzajemnego dialogu między teologią a filozofią. Dodajmy – rekonstrukcja przemyślana, wszechstronna i dogłębna, oparta na rzeczowej i spójnej argumentacji. Podejmując ją, autor bada antropologiczno-ontologiczne podstawy wiary religijnej i myśli filozoficznej, analizuje epistemologiczno-metodologiczny status teologii i filozofii, wyjaśnia zachodzące między tymi dyscyplinami podobieństwa i różnice. Znaczenie owej rekonstrukcji trudno przecenić. Pozwala ona nie tylko lepiej zrozumieć samą możliwość i naturę wzajemnego dialogu

między teologią a filozofią, lecz także ustalić kryteria analizy i interpretacji dziejów tego dialogu.

Przedstawiony w osiemnastu rozdziałach książki wykład z dziejów relacji między teologią a filozofią można podzielić na pięć części. Pierwsza (obejmująca rozdz. II-III) ukazuje dwie drogi (dwa historyczne konteksty) demitologizacji światopoglądu religijnego; chodzi o przejście „od mitu do logosu”, jakie dokonało się w obrębie religii Izraela i w obrębie wczesnej (przedsokratejskiej) filozofii greckiej. W jednym i drugim przypadku właściwym narzędziem owej demitologizacji był rozum filozoficzny, a jej porządkiem – krytyczny dialog między wiarą religijną a myślą filozoficzną. Odnosząc się do wczesnej filozofii greckiej, Verweyen bardzo szczegółowo omawia obecne w niej motywy teologiczne, związane zarówno z samą krytyką wyobrażeń mitycznych, jak i z konstrukcją nowej, racjonalnej wizji rzeczywistości; wyróżnia przy tym poglądy Anaksymandra, Ksenofanesa i Heraklita. O ile rozważania poświęcone teologii pierwszych filozofów są interpretacją już istniejącej wiedzy w tej materii (autor najczęściej odwołuje się do pracy W. Jaegera: *Die Theologie der frühen griechischen Denker*. Stuttgart 1953), o tyle rozdział poświęcony demitologizacji w obrębie religii Izraela należy uznać za odkrywczy i oryginalny. Zdaniem Verweyena również w Biblii, w księgach Starego Testamentu, będących historycznie i kulturowo uwarunkowanym zapisem wiary i myśli religijno-teologicznej Izraela, widoczne jest przejście od mitu do logosu; przedmiotem tej wewnątrzbiblijnej demitologizacji jest zarówno sam obraz Boga, jak i (związany z wiarą Izraela) obraz świata i człowieka (rozumienie natury, dziejów i egzystencji ludzkiej). W biblijnym ujęciu słowo Boże urzeczywistnia się (ukazuje swoją sprawczą moc i swój najgłębszy sens) w ramach dialektycznego procesu: jest ono zapośredniczone w języku odwołującym się do wyobrażeń mitycznych i jednocześnie w radykalny sposób przekracza horyzont tych wyobrażeń, pokazując i poświadczając absolutną transcendencję Boga oraz absolutnie duchowy i absolutnie suwerenny charakter Jego zbawczych działań. W książce znajdujemy rzetelne, poparte wnikliwą egzegezą stosownych tekstów biblijnych i argumentacją historyczno-religijną, wyjaśnienie owego procesu. Wyjaśnienie to jest przykładem twórczej refleksji teologiczno-fundamentalnej. Stanowi ono ważny przyczynek do badań nad strukturą biblijnego modelu (i biblijnego przekazu) wiary. Istotnym elementem owego wyjaśnienia jest teza wiążąca prawdę o transcendencji i suwerennym działaniu Boga – słowa Bożego – z prawdą o egzystencjalnej i poznawczej autonomii człowieka. Verweyen wykazuje, że w odróżnieniu od mitu słowo Boże nie ogranicza możliwości i kompetencji rozumu ludzkiego; przeciwnie, uwalnia ono człowieka i jego rozum od „religijnie maskowanych” uzależnień i uwarunkowań, gwarantując tym samym prawdziwą wolność i umożliwiając w pełni autonomiczne poznanie świata i człowieka; co więcej, w ostatecznym rozrachunku umożliwia ono także autonomiczne i racjonalne myślenie o Bogu. Ze względu na różnorodność biblijnych (starotestamentalnych) wyobrażeń Boga myślenie to (w mniejszym lub większym stopniu obecne już w samej Biblii) jest poszukiwaniem prawdziwej natury (prawdziwej istoty) Boga. Jest ono także próbą uzasadnienia zbawczej (wyzwalającej) mocy słowa Bożego. Jest to myślenie respektujące wewnętrzne kryteria wiary biblijnej, ale na poziomie systematycznych rozważań wymaga ono argumentacji pozwalającej wykazać ogólną (zarówno przedmiotową, jak i egzystencjalną) ważność biblijnej prawdy o Bogu. Tego typu argumentacja nie jest możliwa bez udziału

tu filozofii. Autor książki dochodzi do następującego wniosku: w teologii wiary biblijnej niezbędna jest filozoficzna refleksja nad doświadczeniem Boga, refleksja pokazująca związek tego doświadczenia z doświadczeniem i rozumieniem świata i człowieka. Należy podkreślić spójność tej konkluzji z już wcześniej sformułowaną tezą o biblijnych podstawach relacji między teologią a filozofią. W tym wypadku argumentacja autora jest związana z analizą doświadczenia religijnego, jakie było udziałem proroków Starego Testamentu; i na tym polega jej oryginalność na tle innych prób i przykładów biblijnego uzasadnienia dialogu teologii z filozofią.

Wypada jeszcze zwrócić uwagę na interesujące spostrzeżenie Verweyena dotyczące pewnej asymetrii w dialogu owych dyscyplin. Z jednej strony istnieje (w obrębie zachodniej myśli religijnej) długa tradycja teologicznej recepcji stosownych kategorii języka filozoficznego i stosownych twierdzeń (bądź hipotez) filozoficznych, użytecznych w refleksji nad wiarą biblijną, w tym także nad doświadczeniem Boga charakterystycznym dla religii Izraela. Natomiast z drugiej strony rzeczą zastanawiającą jest to, że współokreślająca to doświadczenie idea intersubiektywnego (dialogiczno-komunikacyjnego) porządku egzystencji (samorealizacji) człowieka – idea ważna dla zrozumienia prawdziwej natury ludzkiej wolności i innych osobowych aktów ludzkich – w sposób systematyczny została rozwinięta dopiero w dwudziestowiecznej, żydowskiej, filozofii dialogu. Autor słusznie konstataje fundamentalne znaczenie tej idei dla dialogu między teologią a filozofią. Uzupełniając jego uwagi, można wskazać dwa konkretne argumenty potwierdzające trafność powyższej tezy. Po pierwsze, intersubiektywny porządek egzystencji (intersubiektywne nastawienie) człowieka z natury rzeczy stanowi fundament wszelkiego dialogu. Po drugie, konstytutywna dla tego porządku relacja międzyosobowa jest otwarta na ostateczne spełnienie: na absolutne „Ty”, ujawniając tym samym pewien ukryty wymiar religijny; w takim ujęciu stanowi ona szczególny motyw dialogu wiary i myśli filozoficznej.

Druga część przedstawionych w książce rozwiązań to rekonstrukcja motywów religijnych i teologicznych obecnych w klasycznej filozofii greckiej: w myśli Sokratesa, Platona i Arystotelesa (rozdz. IV) oraz w filozofii stoików, epikurejczyków i sceptyków (rozdz. V). Autor ukazuje i omawia te motywy w ramach wnikliwej, dobrze udokumentowanej analizy historyczno-filozoficznej. Rzetelna heurystyka źródeł i obiektywna interpretacja materiału historycznego przesądzają o autonomicznej wartości owej analizy. Ale refleksja autora wykracza poza horyzont zainteresowań historycznych. Jest ona bowiem próbą ustalenia i filozoficznych, i religijno-teologicznych warunków możliwości i założeń wzajemnego dialogu między wiarą religijną a filozofią. Podejmując tę próbę, Verweyen analizuje bliżej, między innymi, główne tezy platońskiej nauki o „stworzeniu” świata, elementy platońskiej eschatologii, arystotelesowskie pojęcie Boga i podstawowe założenia teologii stoików. W każdym przypadku pokazuje „punkty styeczne” z doktryną i teologią wiary biblijnej. Szczególną zasługą autora jest rzeczowe i dogłębne wyjaśnienie wpływu kultury hellenistycznej na dialog między wiarą biblijną a filozofią grecką. Interesującym składnikiem tego wyjaśnienia są uwagi na temat roli samego przekładu Biblii hebrajskiej na język grecki.

W rozdziałach wyznaczających trzecią część książki przedmiotem analizy jest wczesnochrześcijański kontekst relacji między teologią a filozofią. Autor wskazuje

i omawia wybrane motywy filozoficzne obecne w pismach Nowego Testamentu (rozdz. VI), wyjaśnia udział i rolę filozofii w teologii patrystycznej (rozdz. VII), charakteryzuje bliżej stosowne poglądy św. Augustyna (rozdz. VIII). Odnosząc się do Nowego Testamentu, eksponuje on dwa interesujące konteksty filozoficzne. Tematem pierwszego jest przedstawiona przez św. Pawła – w ramach Pierwszego Listu do Koryntian – „krytyka gnostycznego rozumu”. Drugi kontekst ma związek z Łukaszowym zapisem (z Łukaszową interpretacją) mowy św. Pawła na Areopagu (i tym samym z odpowiednim stanowiskiem autora *Dziejów Apostolskich* i trzeciej Ewangelii). Wyrażony w kilku rozdziałach *1 Kor* krytyczny stosunek św. Pawła do „mądrości” (do roszczeń naturalnej wiedzy człowieka w zakresie spraw związanych z wiarą) Verweyen tłumaczy jako element krytyki pewnej pierwotnej formy gnozy. Charakterystyka intencji, założeń i faktycznego porządku owej krytyki, połączona z analizą stosownych pojęć teoriopoznawczych, w sposób płynny przechodzi w wykład – zarysowanej przez św. Pawła – teologicznej teorii poznania: teorii pokazującej, że autentyczne poznanie religijne (doświadczenie obecności i zbawczej mocy Boga) jest (zapośredniczonym przez Chrystusa) darem łaski Bożej, a nie samodzielnym aktem rozumu ludzkiego i „posiadaniem” pełnej wiedzy o zbawieniu świata i człowieka. W ramach owego wykładu na uwagę zasługuje rzeczowe i precyzyjne objaśnienie dwóch istotnych założeń poznawczych (poznawczo-religijnych). Pierwsze dotyczy integralnej i zarazem intersubiektywnej struktury poznania religijnego: Verweyen wykazuje, że w rozumieniu św. Pawła poznanie to ma jednocześnie charakter teoretyczny i praktyczny, że obok momentów przedmiotowych i logicznych implikuje ono (również) takie akty osobowo-egzystencjalne, jak zaufanie, miłość i wierność. Drugie z sygnalizowanych założeń odnosi się do relacji między wiarą a rozumem; w tym wypadku autor wykazuje, że w ujęciu św. Pawła akt wiary zakłada udział rozumu ludzkiego: rozum jest instancją umożliwiającą poprawne poznanie i komunikację związanych z wiarą idei, znaczeń i wartości. Pozytywna ocena roli rozumu jest równoznaczna z przekonaniem o możliwości dialogu między poznaniem religijnym a filozofią. W tradycyjnym ujęciu pozytywny (choć jednocześnie krytyczny) stosunek św. Pawła do filozofii łączono z jego nauką o naturalnym poznaniu Boga; poznanie to traktowano jako niezależne od wiary. Verweyen wychodzi poza ten tradycyjny schemat. Pokazuje on, że w „epistemologii” św. Pawła akceptacja filozofii ma podstawy w strukturze samego aktu wiary. A to oznacza, że myślenie filozoficzne jest wewnętrznym (i tym samym nieodłącznym) składnikiem teologii jako refleksji nad wiarą. Uzupełniając wywód autora można powiedzieć, że myślenie to jest właściwym narzędziem rekonstrukcji warunków i założeń aktu wiary oraz (jednocześnie) narzędziem analizy (hermeneutyki) i weryfikacji przekonań wiary.

Przechodząc do Łukaszowej redakcji mowy św. Pawła na Areopagu oraz do związanych z treścią tej mowy wątków teologicznych trzeciej Ewangelii, Verweyen wskazuje na obecne w myśli św. Łukasza odniesienia do filozofii stoików, przede wszystkim do poglądów Seneki. W ramach wnikliwej egzegezy obydwu tekstów biblijnych wyjaśnia rolę i znaczenie stosownych założeń, tez i kategorii filozoficznych występujących w Łukaszowej interpretacji konkretnych prawd wiary (m.in. prawdy o duchowym pochodzeniu człowieka od Boga i o trwałej duchowej więzi między Bogiem a człowiekiem, prawdy o suwerennym panowaniu Boga nad porząd-

kiem dziejów oraz prawdy o zbawczej misji Chrystusa). Głównym i jednocześnie oryginalnym składnikiem przedstawionego wyjaśnienia jest odpowiedź na pytanie o motywy, jakimi kierował się św. Łukasz, tak wyraźnie nawiązując do twierdzeń i poglądów Seneki (Verweyen pisze o „synoptycznej zbieżności” tekstów jednego i drugiego autora). „Standardowym” (znanym z tradycyjnej teologii fundamentalnej) elementem owej odpowiedzi jest teza mówiąca o potrzebie racjonalnego usprawiedliwienia wiary chrześcijańskiej w środowisku hellenistycznym. Verweyen w twórczy sposób konkretyzuje sens tej tezy. Twierdzi on, że właściwym celem apologetyczno-filozoficznej argumentacji św. Łukasza było dotarcie do – pozostających w opozycji do nieprzychylnego chrześcijaństwu władzy cesarskiej – rzymskich elit politycznych: elit wykształconych na filozofii stoików, ceniących myśl i postawę (zmuszonego do samobójczej śmierci) Seneki oraz, co istotne, zainteresowanych zmianą dotychczasowego porządku politycznego; zdaniem autora książki w odniesieniu do prawdy chryztologicznej św. Łukasz w sposób świadomy wykorzystał w swej konstrukcji apologetycznej podobny kontekst śmierci Sokratesa, Seneki i Jezusa. Verweyen traktuje swoje wyjaśnienie jako hipotetyczne. Przedstawione w książce argumenty zdają się potwierdzać trafność przyjętej hipotezy.

Charakterystyczne dla myśli wczesnochrześcijańskiej formy dialogu między teologią a filozofią autor omawia na przykładzie poglądów Justyna, Ireneusza, Orygenesza i Augustyna. Rzeczą sensowną i uzasadnioną jest w tym wypadku połączenie rozważań dotyczących teologii ojców Kościoła z prezentacją koncepcji Filona z Aleksandrii: myśliciela żydowskiego, który wskazał możliwość syntezy biblijnej i filozoficznej idei Boga; zastanawia natomiast brak odniesień do poglądów i propozycji Klemensa Aleksandryjskiego oraz do rozpowszechnionej w patrystyce formuły określającej chrześcijaństwo jako „prawdziwą filozofię”. Zasadniczym przedmiotem uwagi autora jest apologetyczna funkcja filozofii: udział wiedzy filozoficznej w racjonalnej weryfikacji prawd i przekonań wiary. Opisując konkretne sposoby rozumienia i realizacji tej funkcji, Verweyen analizuje (m.in.) pojęcie logosu obecne w teologii Justyna i Orygenesza oraz filozoficzne elementy wczesnochrześcijańskiej hermeneutyki biblijnej. W refleksji nad szczególnym znaczeniem filozofii platońskiej głównym punktem odniesienia jest myśl św. Augustyna. Autor rekonstruuje podstawowe założenia augustyńskiej koncepcji dialogu między teologią a filozofią. W centrum jego uwagi znajduje się zagadnienie relacji między wiarą a rozumem. Verweyen wskazuje dwa istotne momenty augustyńskiego ujęcia tej relacji: wewnętrzną racjonalność aktu wiary oraz podmiotowy punkt wyjścia refleksji nad wiarą. Obszerny komentarz do drugiego momentu zawiera rzeczowe i przekonujące uzasadnienie opinii (hipotezy) teologiczno-historycznej, głoszącej, że już św. Augustyn wskazał i w znacznym stopniu określił „program badawczy”, zgodnie z którym rzetelna analiza wiary wymaga filozoficznej refleksji nad otwartością człowieka – rozumu, osoby, egzystencji ludzkiej – na nieskończony horyzont prawdy, dobra i szczęścia; tylko w ramach tej refleksji możliwa jest weryfikacja wiary jako doświadczenia gwarantującego ostateczne spełnienie najważniejszych pragnień i dążeń człowieka. Autor książki trafnie dostrzega obecne w założeniach owego programu elementy antropologiczno-transcendentalnej refleksji nad wiarą.

W czwartej części przedstawionych w książce rozważań ukazane zostały trzy średniowieczne konteksty rozumienia relacji między teologią a filozofią: wczesnośredniowieczny (rozd. IX), scholastyczny (rozd. X) i późnośredniowieczny (rozd. XI). W ramach rekonstrukcji pierwszego kontekstu autor omawia (m.in.) zjawisko emancypacji filozofii w Kościele łacińskim oraz głośny spór o dialektykę, w ramach rekonstrukcji drugiego zajmuje się (przede wszystkim) koncepcjami Anzelma, Abelarda i Tomasza, w ramach rekonstrukcji trzeciego analizuje przyczyny i skutki postępującego rozdziału między wiarą a rozumem teoretycznym. Na szczególną uwagę zasługują przemyślenia dotyczące koncepcji Anzelma i Tomasza. W jednym i drugim przypadku chodzi o normatywny i – patrząc z późniejszej perspektywy – klasyczny model relacji między teologią a filozofią. Verweyen analizuje podstawowe założenia i kluczowe tezy obydwu koncepcji. Chodzi o dwa odmienne sposoby rozumienia omawianej relacji. Według Anzelma akt wiary sam w sobie jest aktem racjonalnym: otwartym na racjonalną interpretację i „domagającym się” racjonalnego uprawomocnienia. Ponieważ obydwie czynności poznawcze mają wykazać (potwierdzić) ogólną ważność aktu i przekonań wiary, muszą one mieć charakter filozoficzny: muszą zakładać odpowiednią teorię poznania, ontologię i antropologię. To znaczy, że określona filozofia jest wewnętrznym składnikiem (wewnętrznym momentem) teologii jako refleksji nad wiarą. Inaczej związek teologii z filozofią tłumaczy św. Tomasz. Zgodnie z jego koncepcją filozofia zajmuje się poznaniem i interpretacją prawd naturalnych, teologia – poznaniem i interpretacją prawd nadprzyrodzonych (nieдоступnych dla naturalnego rozumu). Wspólnym mianownikiem obydwu nauk jest poznanie Boga; w filozofii jest to poznanie naturalne, w teologii – poznanie na podstawie wiary w Objawienie Boże. Filozoficzne poznanie Boga (teologia filozoficzna) stanowi rodzaj teoretycznej bazy dla wiedzy o Bogu opartej na objawieniu (dla teologii objawienia). W takim układzie – formułując ogólnie ważne argumenty za istnieniem Boga i ogólnie ważne pojęcie Boga – filozofia jest narzędziem racjonalnej – i niezależnej od wiary – weryfikacji wszelkich twierdzeń o Bogu. W koncepcji Anzelma filozofia stanowi element wewnętrznej struktury refleksji nad wiarą, w koncepcji Tomasza jest ona przede wszystkim elementem zewnętrznej bazy tej refleksji (i zajmując taką pozycję, staje się częścią systemu teologicznego). Verweyen w systematyczny sposób i z właściwą sobie precyzją rekonstruuje różnice występujące między jedną a drugą koncepcją, podkreśla historyczne znaczenie jednej i drugiej, omawia związane z nimi problemy i kontrowersje. Czytelnikowi tej partii tekstu nasuwa się następujące spostrzeżenie. Autor eksponuje odmiennosc obydwu koncepcji, pomijając występujące między nimi podobieństwa i zbieżności. Zastanawia, na przykład, brak nawiązań do kluczowej dla projektu św. Tomasza kategorii, jaką jest pojęcie *praeambulum fidei*. Tymczasem, jak pokazują stosowne badania, pojęcie to odnosi się do przedzałożeń poznawczych współobecnych w strukturze aktu wiary (a nie wyprzedzających ów akt). W takim ujęciu filozoficzna refleksja nad podstawowym *praeambulum fidei*, jakim jest poznanie istnienia Boga, jest w istocie refleksją nad aktem wiary i tym samym należy do struktury poznania i myślenia teologicznego; a to wskazuje na zbieżność obydwu koncepcji scholastycznych.

Ostatnia część książki to rozdziały ukazujące najważniejsze sposoby rozumienia relacji między teologią a filozofią w czasach nowożytnych. Kontekst rozważań autora

wyznaczają następujące okresy historyczne (historyczno-kulturowe) i nurty intelektualne: humanizm i reformacja (rozdz. XII), oświecenie (rozdz. XIII i XV), racjonalizm (rozdz. XIV), idealizm (rozdz. XVI i XVII) i myśl poheglowska (rozdz. XVIII); całość zamyka krótki szkic poświęcony rehabilitacji mitu w filozofii Nietzschego (rozdz. XIX). Za szczególnie cenne należy uznać uwagi na temat reformacyjnych prób ujęcia i opisu roli filozofii w teologii. Autor odnosi się do tej kwestii pośrednio: rekonstruuje charakterystyczne dla myśli reformacyjnej typy relacji między wiarą a rozumem ludzkim, analizując spór Lutera z Erazmem z Rotterdamu dotyczący wolności ludzkiej woli; komentuje też stosowne poglądy Melanchtona. W książce znajdujemy klarowną prezentację sygnalizowanych koncepcji, w tym także wyjaśnienie występujących między nimi różnic i podobieństw. Jak wiadomo, Luter zakwestionował wolność ludzkiej woli, przyjmując pewien rodzaj soteriologicznego determinizmu: opcji, w której zbawienie jest wyłącznie aktem woli Bożej i jako takie wyklucza możliwość wolnego wyboru ze strony człowieka (wolna wola jest wyłącznie atrybutem Boga). Natomiast Erazm i Melanchton uznali, że również w obliczu zbawczej woli Boga człowiekowi przysługuje pewien zakres wolności, przynajmniej w tym znaczeniu, że może on „skierować się” w stronę łaski Bożej. W koncepcji Lutera wola ludzka została całkowicie podporządkowana absolutnej woli Boga; u Erazma i Melanchtona mamy do czynienia z wtórnym i zewnętrznym połączeniem (powiązaniem) woli Bożej i ludzkiej. Verweyen wykazuje, że wspólnym problemem powyższych ujęć jest „niewystarczające” – niedialektyczne i nietranscendentalne – pojęcie wolności; pojęcie to nie uwzględnia dialektyczno-transcendentalnej korelacji Bożej i ludzkiej woli; nie ujmuje ono wzajemnych uwarunkowań i wzajemnych powiązań między absolutną wolą Bożą a konkretną wolnością człowieka i dlatego nie pozwala na konstrukcję poprawnej syntezy obydwu czynników. Takie wyjaśnienie to niewątpliwie interesujący przyczynek do badań nad reformacyjną dyskusją o relacji między łaską a wolnością. W każdym razie autor książki trafnie zauważa, iż w kontekście owej dyskusji stanowisko w kwestii wolności ludzkiej woli jest jednocześnie stanowiskiem wyrażającym stosunek wiary do rozumu ludzkiego oraz, pośrednio, stosunek teologii do filozofii. Luter, przyjmując że objawienie Boże jest jedynym źródłem wiedzy o zbawczej woli Boga oraz podważając wolność ludzkiej woli, zakwestionował (też) możliwość (i potrzebę) racjonalnego potwierdzenia wiary i udział filozofii w teologii. Natomiast Erazm i Melanchton, dopuszczając pewien zakres ludzkiej wolności, akceptowali jedno i drugie. Przedstawione przez Verweyena uzasadnienie obydwu stanowisk uwzględnia tylko niektóre aspekty poruszonej problematyki, ale z całą pewnością jest wystarczająco rzeczowe i spójne.

Ważne miejsce w rozważaniach dotyczących relacji między teologią a filozofią w czasach nowożytnych zajmują oświecenie i idealizm. W jednym i drugim przypadku Verweyen najpierw omawia stosowne poglądy filozoficzne, przede wszystkim z zakresu ontologii, filozofii człowieka i filozofii religii, a następnie analizuje teologiczne znaczenie oraz konkretne formy i przykłady teologicznej recepcji owych poglądów. Zasadniczy plan jego analizy wyznaczają dwa pytania: o teologiczną wartość oświeceniowej krytyki objawienia i o najważniejsze motywy dziewiętnastowiecznej teologii chrześcijańskiej pozostającej pod wpływem idealizmu. W pierwszym przypadku właściwym kontekstem rozważań są koncepcje Lessinga, Kanta

i Fichtego. Omawiając je, autor ukazuje zarówno negatywne, jak i konstruktywne elementy krytyki objawienia religijnego; w prosty, przystępny sposób tłumaczy, na czym polega (widoczna w poglądach wszystkich trzech filozofów) etyczna redukcja idei objawienia, w bardziej złożonej argumentacji rekonstruuje (obecne w filozofii Lessinga i Fichtego) próby uprawomocnienia owej idei. W ramach analizy poglądów Lessinga otrzymujemy rzetelne objaśnienie przedstawionej przez tego filozofa koncepcji apologetycznej, kwestionującej możliwość argumentacji typu historycznego (przedmiotowo-historycznego) i postulującej argumentację praktyczno-egzystencjalną; zgodnie z tą koncepcją objawienie jest narzędziem realizacji rozumu praktycznego; rozum ten, wykorzystując „światło objawienia”, pokazuje (i potwierdza) prawdziwą wartość i sens ludzkiej egzystencji. Autor podkreśla znaczenie koncepcji Lessinga, ale dostrzega też jej podstawowy błąd, jakim jest rozdział obydwu typów argumentacji. Podobna ocena dotyczy antropologicznego nurtu dziewiętnastowiecznej teologii protestanckiej. Verweyen formuluje ją przede wszystkim w odniesieniu do projektu Schleiermachera; chodzi o projekt, w którym fenomenologia i hermeneutyka świadomości religijnej są nadrzędne w stosunku do rekonstrukcji obiektywnej historii zbawienia. W przekonaniu autora książki bardziej zrównoważone ujęcie historycznego momentu objawienia i historycznych uwarunkowań interpretacji prawd objawionych spotykamy w dziewiętnastowiecznej teologii katolickiej, nawiązującej do filozofii Schellinga i Hegla.

Opracowanie Verweyena to na przestrzeni ostatnich dziesięciu lat trzecia (niemieckojęzyczna) synteza dziejów relacji między teologią a filozofią; dwie poprzednie to: W. Pannenberg. *Theologie und Philosophie. Ihr Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte* (Göttingen 1996) i J. Rohls. *Philosophie und Theologie in Geschichte und Gegenwart* (Tübingen 2002). Mimo oczywistych podobieństw, wynikających z jedności przedmiotu materialnego i formalnego, każda z tych monografii jest inna; w każdej z nich do głosu dochodzą pytania, motywy i konteksty poznawcze nieobecne w pozostałych, w każdej widoczny jest pewien specyficzny sposób analizy i argumentacji, w każdej pojawiają się oryginalne wnioski, hipotezy i oceny. W związku z powyższym można mówić o komplementarności wymienionych opracowań. Rezygnując z analizy porównawczej i konstatając niepodważalną wartość wszystkich trzech pozycji, w odniesieniu do książki Verweyena należy odnotować dwie rzeczy. Po pierwsze, mamy do czynienia z opracowaniem łączącym rzadko spotykany stopień erudycji z dogłębną, spójną i wyrafinowaną refleksją. Erudycyjny charakter publikacji jest pochodną wiedzy i kompetencji autora: teologa i filozofa w jednej osobie, od lat z powodzeniem zajmującego się problematyką relacji między jedną a drugą dyscypliną; zakres przedstawionej wiedzy, znajomość tekstów źródłowych oraz bogactwo i różnorodność opracowanego materiału to cechy, które imponują, wprawiają w podziw, budzą uznanie. W parze z erudycyjnym charakterem przedstawionego wykładu idzie systematyczna refleksja, obejmująca takie elementy, jak rekonstrukcja założeń poznawczych, analiza pojęć i rozumowań oraz krytyczna ocena referowanych poglądów. Po drugie – i to jest moment najbardziej wyróżniający omówioną pozycję – Verweyen uwzględnia w toku swoich rozważań polityczny kontekst przedmiotowej problematyki (polityczny kontekst rozwoju zachodniej kultury intelektualnej i zachodniej myśli religijnej); odnosząc się do poszczególnych okresów

historycznych, pokazuje on – wbrew pozorom dość istotny – wpływ sytuacji politycznej na kształtowanie się wzajemnego stosunku między wiarą a wiedzą, między teologią a filozofią. Naświetlenie tego aspektu jest niewątpliwie ważną zasługą autora.

Książka Verweyena ukazuje historię relacji między teologią a filozofią do końca epoki nowożytnej. Wypada żywić nadzieję, że autor dopełni swoje dzieło i w postaci odrębnego tomu przedstawi opracowanie współczesnych form owej relacji.

Ks. Jan Cichoń
Katedra Filozofii Systematycznej i Historii Filozofii
Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego

¹ Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, ul. Kard. Wyszyńskiego 11, 10-457 Olsztyn.